

• دریافت ۸۹/۸/۲

• تأیید ۹۰/۴/۳

نویسنده اصلی تأدیب النسوان کیست؟

روح‌انگیز کراچی*

چکیده

تأدیب النسوان رساله ای در باره تربیت زنان است که تاکنون نویسنده آن شناخته نشده است. موضوع اصلی این پژوهش، شناسایی نویسنده اصلی اثر، مقلدان او و چگونگی تولید تحریرهای دیگری از این رساله است. در این مقاله کوشیده ایم با مقایسه هفت نسخه خطی با موضوعی مشابه و عنوان‌هایی متفاوت، این پژوهش را انجام دهیم. موضوع پژوهش در بخش ادبیات تعلیمی، شاخه حکمت عملی و زیر شاخه تدبیر منزل قرار می‌گیرد.

کلید واژه‌ها:

تأدیب النسوان، ادبیات قاجاریه، خانلر میزرا احتشام الدوله، رساله‌های تربیتی، نسخه خطی

* استادیار پژوهشگاه علوم انسانی

email: r_karachi@yahoo.com

مقدمه

تأدیبات النسوان رساله خطی کوچکی شامل یک مقدمه، ۱۰ فصل و مجموعاً ۴۱ ورق است که تاریخ دقیق نگارش اثر و نویسنده آن مشخص نیست. با تحقیق و مطالعه بر ۶۲ نسخه خطی در حوزه حکمت عملی شاخه تدبیر منزل با محوریت زن، هفت نسخه خطی با موضوعی مشابه شناسایی شد. از آن میان سه نسخه، عنوان مشابه تأدیبات النسوان را دارند و نسخه بدل یکدیگرند. چهار تحریر دیگر این کتاب با عنوان‌های متفاوتی چون آداب معاشرت نسوان، سلوک و سیرت زن، رساله ای در احوال و رفتار خواتین زنان و تأدیبات النساء معرفی شده اند. تأدیبات النسوان به سبب جوابیه بی بی خانم استرآبادی، بیش از دیگر کتاب‌های مشابه خود شهرت دارد. تحقیق و بررسی آثار با توجه به ناشناس بودن مؤلف و مشخص نبودن تاریخ نگارش اثر، تفاوت عنوان نسخه ها، شباهت موضوعی و تحریرهای متفاوت انجام شد.

طرح مسئله و پرسش‌های پژوهش

- ۱- نویسنده اصلی این اثر کیست؟
- ۲- چرا این کتاب تحریرهای متفاوت دارد؟
- ۳- چرا نویسنده نام خود را پنهان کرد؟
- ۴- انگیزه و هدف از نگارش چنین کتابی چه بود؟

روش تحقیق

پژوهش حاضر به روش تحلیل محتوا با استفاده از مقوله‌های استقرایی انجام گرفت و شیوه کار چنین بود که با بررسی سه نسخه ای که عنوان مشابه داشتند، نسخه کتابخانه ملک که از همه معتبرتر بود اساس تصحیح قرار گرفت. سپس با مقایسه این نسخه با دو نسخه بدل دیگر، شباهت‌ها و تفاوت‌ها استخراج شد. با آگاهی از ویژگی‌های این نسخه‌ها که عنوان متفاوت اما موضوعی مشابه داشتند، بین آنها مقایسه و تطبیقی انجام گرفت. با بررسی و مطالعه افزایش، کاهش، شباهت و تفاوت نسخه‌ها با یکدیگر، ویژگی‌های هر یک از دستنویس‌ها تحلیل شد. بدین ترتیب نویسنده اصلی شناخته شد و تاریخ احتمالی نگارش هسته اصلی این اثر مشخص گردید.

پیشینه

در سه نسخه موجود تأدیبات النسوان نام نویسنده ذکر نشده است و تا کنون هیچ تحقیقی درباره نویسنده این رساله انجام نشده است. تنها در دیباچه کتابی اشاره شده است که: «براساس نوشته E. Poweys مترجم فرانسوی تأدیبات النسوان در سال ۱۳۰۷ ه. ق/ ۱۸۸۹ م و Matters مترجم انگلیسی همان مقاله در ۱۳۴۷ ه. ق/ ۱۹۲۸ م نویسنده تأدیبات النسوان یکی از شاهزادگان قاجار بود که رساله خود را در اوایل یا اواسط دهه ۱۸۸۰ م به رشته تحریر در آورد و از ترس واکنش زنان هم عصرش، هویت خود را پنهان نگاه داشت». (جوادی، ۱۳۷۱: ۱۷)

این شاهزاده قاجاری کیست و چرا نام خود را پنهان کرده است؟ برای دستیابی به پاسخ چنین پرسش هایی، ابتدا نسخه‌ها یا منابع اولیه کار معرفی می‌شوند.

معرفی نسخه‌ها

- ۱- تأدیبات النسوان؛ نسخه خطی، کتابخانه و موزه ملی ملک وابسته به آستان قدس رضوی، تاریخ کتابت ۱۳۱۳ ه. ق، شماره ۵۸۵.
- ۲- تأدیبات النسوان؛ نسخه خطی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تاریخ کتابت ۱۳۱۷ ه. ش، شماره ۲۸۱۲.
- ۳- تأدیبات النسوان؛ نسخه خطی، کتابخانه مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی و کتابخانه ملی، تاریخ کتابت ۱۳۰۴ ه. ق، چاپ سنگی، قطع جیبی، [بی‌نا] بدون شماره گذاری، مصور، نستعلیق، جلد مقوایی، روکش کاغذی، طرح ابره، زمینه قرمز.
- ۴- تأدیبات النساء؛ نسخه خطی، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی، تاریخ کتابت ۱۳۰۴ ه. ق، شماره ۱۴۱۶۵.
- ۵- رساله در احوال و رفتار خواتین زنان؛ نسخه خطی، تهران: کتابخانه ملی، تاریخ کتابت ۱۳۱۴ ه. ق، شماره ۴۹۲۵ ف.
- ۶- سلوک و سیرت زن؛ نسخه خطی، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی، [بی‌تا] شماره ۶۴۲۱/۲.
- ۷- آداب معاشرت نسوان؛ نسخه خطی، کتابخانه و موزه ملی ملک، [بی‌تا] شماره ۶۳۹.

یافته‌ها

برای پاسخ به پرسش نخست، به جمله‌هایی از نسخه شماره ۱ (تأدیبات النسوان و نسخه بدل‌های ۲ و ۳) اشاره می‌شود. شرحی که روایتگر و محرر این رساله در این باره نوشته است: «از حسن اتفاق روزی با یکی از دوستان از همین قبیل صحبت‌ها در میان بود. شرحی از سلوک زنان صحبت شد. گفتم: گویا کسی بیش از من در این مذلت گرفتار نبوده است، دوستانه نگاهی کرد و لبخند زد. سبب پرسیدم: چند ورقی از احوال یکی از بزرگان که در این باب مرقوم داشته به یادگاری داد که هر وقت دلتنگ شوم به مطالعه اش پردازم و آن اوراق در نزد ضبط است. چون این بنده مؤلف هم مبتلا بود، به دامنش آویختم و آن چند ورق را گرفته، بعد از مطالعه قلم برداشتم بعضی تصرفات در آن کرده و آن را به ده فصل قرار دادم».

به استناد همین بند مشخص می‌شود که پیش از او، شخص دیگری همین موضوع را نوشته و او در آن تصرفاتی کرده و آن را فصل بندی کرده است. دومین مطلبی که از این بند استنباط می‌شود، این است که خواندن آن اوراق، در نویسنده برای ویرایش همان مطلب قبلی و تدوین رساله ای جدید، انگیزه و تمایل ایجاد کرده است. سومین موضوع در صحبت‌های مشترک نویسنده جدید با دوستش، اشاره به اختلافات خانوادگی و ناسازگاری با زن، و همدردی با نویسنده قبلی است.

در خصوص یافتن نویسنده اصلی، نسخه شماره ۴ (تأدیبات النساء) را بررسی می‌کنیم که مؤلف یا محرر آن، شخصی به نام میرزا محمد علی بن علی نقی خان چوپاری الاصل کرمانی المسکن بود. شاهزاده محمد حسین میرزا، ورقه‌هایی در سلوک با زنان به او می‌دهد و به او دستور می‌دهد رونوشتی از آنها بردارد. میرزا محمد علی پس از مقدمه، صحبت‌های شاهزاده را به آغاز رساله می‌افزاید و ضمن تصرفات فراوان و افزودن دیدگاه‌های خود، آن را فصل بندی می‌کند. اینک همان بند پیشین را از این رساله بررسی می‌کنیم: «از حسن اتفاق، روزی با یکی از دوستان از همین قبیل صحبت‌ها در میان بود، شرحی از سلوک زنان صحبت شد. گفتم: گویا کسی بیشتر از من در این مذلت گرفتار نبوده است. دوستانه نگاهی کرد و لبخندی زد. سبب پرسیدم، لمؤلفه:

کردم از وی سبب خنده سؤال بی‌کم و بیش بیان کرد احوال

گفت که عموی تو مرحوم خانلر میرزای احتشام الدوله، طاب ثراه، با آن همه اقتدار کذایی از دست دختر عمش مبتلا بود و چند ورقی در این باب مرقوم داشته، کنون نزد من موجود است.

به دامش آویخته، آن چند ورقه را گرفتیم. بعد از مطالعه دیدم، آن مرحوم بیش از همه مبتلا بود. لهذا شرح حالی در این چند ورقه نوشته، تشکر کردم.» و بعد می‌افزاید: «ولی چون ناتمام مرقوم رفته بود، حیفم آمد که ناتمام و بی اسم باشد. هم‌تی گماشته، تصرفاتی زائداً علی تصرفاته کردم.»

محرر رساله تأدیب النساء با نقل خاطره ای از شاهزاده محمد حسن میرزا از رازی پرده برمی‌دارد و نویسنده اصلی آن ورقه‌های اولیه خانلر میرزا احتشام الدوله، عموی شاهزاده محمد حسن میرزا را معرفی می‌کند.

نسخه خطی شماره ۵ (رساله در احوال و رفتار خواتین زنان) نوشته محمدحسن معتضدالدوله را هم بررسی می‌کنیم. او پس از ۷ سطر مقدمه، به مطلب اصلی وارد می‌شود و در آغاز خود را این گونه معرفی می‌کند: «این بنده عاصی محمد حسن الملقب به معتضد الدوله» و علت نوشتن رساله را این گونه می‌نویسد: «که برحسب خواهش یکی از دوستان به عرض می‌رساند.» محمد حسن معتضدالدوله کیست؟

«محمدحسن میرزا، فرزند مهدی قلی میرزا فرزند بیستم عباس میرزا نایب السلطنه در ۱۳۰۳ ه.ق معاون ولایت کرمان بود و تا ۱۳۱۰ ه.ق در کرمان، بلوچستان، بم و نرماشیر حکومت کرد. لقب حشمت السلطنه در سال ۱۳۰۳ ه.ق و معتضدالدوله در سال ۱۳۱۰ ه.ق به او داده شد و در ۱۳۱۹ ه.ق در گذشت.» (بامداد ۱۳۵۰: ج ۵، ۲۲۸)

کتابچه او نیز با انشایی متفاوت و دارای فصل بندی، تحریر دیگری از همان اوراق قبلی است که با هدف تربیت زنان نوشته شده است. این کتابچه تأکید کرده است که شایسته است در مکتب خانه، این شیوه‌های رفتاری را به دختران آموزش دهند. به هر ترتیب در پنج نسخه مذکور، به اوراقی اشاره شده بود که دست به دست گشته و هر کسی بسته به ذوق خود در آن تصرفاتی کرده است؛ اما دو نسخه دیگر چنین نیست و خود نویسنده اقدام به نوشتن موضوعی کرده است که آن را در امر تربیت و آموزش آداب معاشرت به زنان ضروری تشخیص داده است.

از بررسی نسخه شماره ۷، «آداب معاشرت نسوان» و نسخه بدل ناقص آن «سلوک و سیرت زن» چنین برمی‌آید که شخص نویسنده، خود آن را نگاشته است. او در آغاز این رساله نوشته است: «در شب یلدا که حد و پایانش ناپیدا، خود را مشغول کردن خواستم که مونس‌ی برای تنهایی جویم» در چند سطر بعد می‌نویسد: «به هر میدانی اسب خیال راندم و به همه صحرايي توسن فکرت تاختم. دیدم سواران میدان بلاغت و دلاوران عرصه فصاحت، نکته ای

نگذاشته که نگفته باشند». نویسنده تصمیم می‌گیرد «شرحی در سلوک و رفتار این سلسله علیّه، اعلی الله قدرهن» یعنی زنان بنویسد. بدین ترتیب نویسنده، اندرزها و دیدگاه خود را درباره زنان می‌نویسد. بند آخر این رساله نیز به بسیاری از پرسش‌های این پژوهش پاسخ می‌دهد: «آنچه به خاطر رسید از سلوک زن با مرد در شب تنهایی، این کتاب را سیاه نمودم و اعتقادم این است که اگر کسی این نحو سلوک بکند و بد بیند، مرا لعنت بکند، والا مرا یاد و به دعای خیر شادم سازند. عمر ما که گذشته، این‌ها به کار ما دیگر نمی‌آید، ما را فراموش نکنند».

به استناد این نوشته‌ها و مطالعه پنج نسخه قبلی به خصوص دستنویس «تأدیب النسوان» می‌توان پس از گذشت ۱۵۳ سال که از مرگ نویسنده آن می‌گذرد، به این راز پی برد که نویسنده آن چند ورق که از ترس توهین زنان و یا رعایت مصالح دیگر، نام خود را پنهان کرده، عموی محمدحسن میرزا معتضد الدوله بوده و احتمالاً کسی جز خانلر میرزا احتشام الدوله نبوده است. این شاهزاده نویسنده، خانلر میرزا پسر هفدهم عباس میرزا نایب السلطنه بود (سپهر، ۱۳۷۷، ج ۱: ۵۲۴) که در ۱۲۵۱ ه. ق و در زمان محمد شاه قاجار و صدارت حاج میرزا آقاسی حاکم یزد بود. او در سال ۱۲۵۳ ه. ق معزول و حاکم کرمان شد تا سال ۱۲۵۶ ه. ق که مردم از او شکایت کردند، پس او را از حکومت کرمان عزل و به همدان منتقل کردند. مدتی حاکم آنجا بود و دو ماه پیش از فوت محمدشاه به حکومت مازندران منصوب شد. در سال ۱۲۶۴ ه. ق حاکم بروجرد، لرستان، خوزستان، گلپایگان، خوانسار و بختیاری بود. در زمان ناصرالدین شاه و در سال ۱۲۶۸ ه. ق به احتشام الدوله ملقب شد. در سال ۱۲۷۳ ه. ق در جنگ ایران و انگلیس (جنگ محمره) فرمانده کل قوا بود و شکست خورد. در پایان این جنگ خانلر میرزا از قرار هر سربازی یک تومان، مبلغ هشت هزار تومان به میرزا آقاخان نوری صدر اعظم هدیه داد تا خطاهایش را در این جنگ نادیده گیرند و اما ناصرالدین شاه به جای تنبیه، به او یک قبضه شمشیر مرصع و یک جبه ترمه خلعت داد و او را در سال ۱۲۷۵ ه. ق به حکومت اصفهان منصوب کرد. خانلر میرزا در سال ۱۲۷۸ ه. ق در گذشت. (بامداد، ۱۳۴۷، ج ۱: ۴۷۳-۴۷۵) از این نویسنده کتابچه دیگری نیز در باب جنگ ایران و انگلیس (جنگ محمره) باقی مانده است. (کمری، ۱۳۷۵)

پس شاهزاده دوره ناصری، خانلر میرزا احتشام الدوله، نخستین رساله از این نوع را پیش از سال ۱۲۷۸ ه. ق نوشت و احتمالاً چون دستنویسی بی نام بود، یکی آن را «سلوک و سیرت زن» نامید و دیگری عنوان «آداب معاشرت نسوان» را برای آن برگزید و کسی دیگر هم

فصل‌بندی‌اش کرد، مقدمه و مؤخره نوشت و نام آن را «تأدیب النّسوان» گذاشت.^۳

تأدیب النّسوان شیوه‌ی تعلیم و تربیت زن را در دوره‌ی قاجاریه نشان می‌دهد و نماینده‌ی نگاه سنتی نویسنده به زن است. باوری که زن را به اطاعت محض، سکوت، صبر و اجرای بی‌چون و چرای دستورات مرد می‌خواند و به سازگاری و ملایمت و محبت سفارش می‌کند. نویسنده در ظاهر با افکار متجددانه در جهت منافع زن اندرز می‌دهد، حال آنکه از سنت ایرانی و فرهنگ غربی، هر آنچه را به نفع اوست، برمی‌گزیند و به‌عنوان راه و روش زندگی بهتر به زنان توصیه می‌کند.

نویسنده در سیاست رفتاری ملایم داشت، چنانکه لسان‌الملک سپهر می‌نویسد: «احتشام‌الدوله کار از در رفق و مدارا کرد». (سپهر، ۱۳۷۷، ج ۳: ۹۹۹) و می‌افزاید: «شاهزاده که مردی مجرب بود، آتش سخط و غضب را به زلال صبر و سکون بنشانند و دفع غوغای عامه را به آلات حرب و ضرب دست نبرد». (همان: ۱۰۰۰)

سنت نصیحت‌گویی در ایران، سنتی دیرپاست و بسیاری از سالدیدگان از این طریق عقاید خود را گفته‌اند و برای اصلاح فرد و اجتماع شیوه‌های رفتاری توصیه کرده‌اند. خانلر میزرا احتشام‌الدوله نیز به زعم خود با نیتی خیر و به قصد اصلاح رفتار زنان و دختران اندرز داده و پیشنهاد کرده است که اگر این روشها را به کار ببندند بد نبینند. اما این دستورات به ظاهر خیرخواهانه، بیشتر اجرای خواست‌های مردانه و بر پایه‌ی خدمت، اطاعت و ایثار زن بنا شده‌است و از سویی در جهت استقرار قدرت، برتری و تسلط مردانه است. نویسنده با دیدگاه سنتی، راه و رسم تربیت زنان را چنین فرض می‌کند. پس از او مقلدان و معاصران این نویسنده نیز با نگاهی سنتی از چنین متنی استقبال کردند و رونوشت‌های متعدد از آن برداشتند و به سلیقه‌ی خود تغییراتی در آن نوشته‌ی آغازین ایجاد کردند و حتی چنان پیش رفتند که آن را مناسب آموزش در مکتب خانه‌های دختران دانستند. اما عده‌ای از زنان که به این کتاب دسترسی داشتند از انتقادات و حکم‌های تربیتی این شاهزاده و شیوه‌ی آموزش او دلگیر شدند و از بی‌بی خانم استرآبادی خواستند که به این نویسنده و محرران این کتاب پاسخ دهد و او کتابچه‌ی معایب الرجال را در پاسخ به کتابچه‌ی تأدیب النّسوان نوشت و شاید یکی از علل ماندگاری این کتاب همان جوابیه باشد. به هر ترتیب این گونه کتابهای اخلاقی، نشان‌دهنده‌ی اوضاع اجتماعی، آداب و رسوم، طرز تفکر مردان و احوال زنان و به عبارتی گوشه‌ای از تاریخ اجتماعی ایران در دوره‌ی قاجاریه را نشان می‌دهد.

سبک نثر در این پنج نسخه متفاوت است. نویسنده اصلی یا خانلر میرزا احتشام الدوله در آداب معاشرت نسوان کوشش کرده است، از سبک سعدی در گلستان و نظم و نثر توأمان تقلید کند. اما پس از مقدمه ای ادبی و کوتاه، زبان گفتاری را پیش گرفته و در بخش هایی به زبان عامه نزدیک شده است. در تأدیبات النسوان هم مقدمه، نثری ادبی دارد و سپس نثر، عامیانه و ضعیف می شود. در تأدیبات النساء نیز به همین ترتیب است، اما مشخص است که میرزا محمدعلی جوپاری از دانش عربی و اسلامی بیشتری برخوردار بوده، چون واژگان و اصطلاحات عربی فراوانی را به کار گرفته است. پختگی نثر نویسنده در نسخه آداب معاشرت نسوان از دیگر کتاب های مشابه مشهودتر است. به طور کلی نثر تمامی نسخه ها، نثر ساده دوره قاجاریه و البته از نوع ضعیف آن است. مقدمه در تمام نسخه ها تفاوت دارد و سبک نثر در آن فارسی نوشتاری و در متن، فارسی گفتاری است.

نتیجه گیری

با بررسی انجام شده مشخص گردید که هسته اصلی این کتاب تربیتی، کتابچه آداب معاشرت نسوان یا به عبارت نسخه بدل دیگرش سلوک و سیرت زن نوشته خانلر میرزا احتشام الدوله است که در دوره ناصرالدین شاه قاجار و پیش از سال ۱۲۷۸ ه. ق. نوشته شده است. این کتاب بدون عنوان را محمد حسین میرزا معتضد الدوله، میرزا محمد علی بن علی نقی خان جوپاری و شخصی ناشناس که این موضوع را موافق طبع و سیلقه خود دیده، بازنویسی کردند و مطالبی به آن افزودند و آن را فصل بندی کردند و عنوان هایی چون تأدیبات النسوان، تأدیبات النساء و رساله در احوال و رفتار خواتین زنان بر آن نهادند و بدین ترتیب از کتابچه نخست، دستنویس های متعدد ساخته شد که در این مقاله پنج دستنویس شناسایی و مورد مطالعه قرار گرفت. تاریخ بعضی نسخه ها ۱۳۰۴ و بعضی ۱۳۱۳ ه. ق. است اما تاریخ واقعی نگارش اثر نخستین به احتمال قوی پیش از سال ۱۲۷۸ ه. ق. است.

یادداشتها:

۱. شرح حکومت داری خانلر میرزا احتشام الدوله از سال ۱۲۶۵ تا ۱۲۶۷ ه. ق. در منطقه مازندران، بروجرد، عربستان (خوزستان، لرستان و بختیاری) که توسط خود او نوشته شده است. در این سرگذشت نامه، سیاست خود را در حکومت داری شرح می دهد و همچون فردی نارسیست از شایستگی های خود تعریف می کند. از این شرح

خطرات، نسخه ای با شماره ۹۵۴۹ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی وجود دارد که آقای صفر امیری آن را تصحیح کرده است. این اثر در گنجینه بهارستان تاریخ ۲، قاجاریه به کوشش سید سعید میر محمد صادق توسط انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۸۷ در تهران به چاپ رسیده است (ص ۲۰۹-۲۵۳)

۲. خانلر میرزا سال گرفتن لقب احتشام الدوله را ۱۲۶۷ ق. ضبط کرده (میر محمد صادق، ۱۳۸۷، ۲۴۲). اما منبع دیگر ۱۲۶۸ ه. ق. را سال گرفتن لقب از سوی ناصرالدین شاه به او می داند (بامداد، ۱۳۴۷، ج ۱: ۴۷۴)

۳. متأسفانه پس از نوشتن مقاله با راهنمایی عزیزی فاضل به وجود نسخه ای با شماره ۸۱۸۲ با عنوان نصایح مشفقانه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی پی بردم که تحریر دیگری از همین رساله است. فهرستی که این نسخه را معرفی کرده، اخیراً منتشر شده است.

منابع

- بامداد، مهدی. ۱۳۴۷-۱۳۵۰. شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری. تهران: زوآر.
- بشری، جواد. ۱۳۸۸. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. ج ۲۷.
- جواد، حسن. ۱۳۷۱. رویارویی زن و مرد در عصر قاجار، دو رساله تأدیبات النسوان و معایب الرجال. امریکا: انتشارات کانون پژوهش تاریخ زنان.
- سپهر، محمد تقی. ۱۳۷۷. ناسخ التواریخ دوره قاجاریه. به اهتمام جمشید کیانفر. ۳ ج، تهران: اساطیر.
- کرزن، جرج، ن. ۱۳۶۲. ایران و قضیه ایران. ترجمه غ، وحید مازندرانی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کمری، علیرضا. ۱۳۷۵. بازیابی یک واقعه: خرمشهر ۱۲۷۳ ه. ق. کتابچه مرحوم خانلر میرزای احتشام الدوله در باب جنگ ایران و انگلیس در محرمه. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری.
- منزوی، احمد. ۱۳۴۹. فهرست نسخه های خطی فارسی. تهران: موسسه فرهنگی منطقه یی، ج ۲، بخش ۲
- منزوی، احمد. ۱۳۸۱. فهرستواره کتابهای فارسی. ج ۶. تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- هنت، کپتین. ۱۳۲۷. جنگ انگلیس و ایران در سال ۱۲۷۳ ه. ق. ترجمه حسین سعادت نوری. تهران: شرکت سهامی چاپ، ضمیمه مجله یادگار.
- * نسخه های خطی آداب معاشرت نسوان، تأدیبات النساء، تأدیبات النسوان، رساله در احوال و رفتار خواتین زنان، سلوک و سیرت زن.